

Плющ М. Я. д.філол.н., професор (Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, м. Київ)

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ КАТЕГОРІЙНОЇ СЕМАНТИКИ ІНТЕНСИВНОСТІ У ЗМІСТІ ДІЄСЛІВ

***Анотація.** У статті досліджено мовні засоби вираження семантики категорії інтенсивності, кількісності та інших «прихованих» категорій у різних лексико-граматичних групах дієслів з позицій комунікативних інтенцій мовця, його відображення об'єктивних реалій світу та оцінно-емоційних суб'єктивних конотацій.*

***Ключові слова:** інтенсивність, функційно-семантичні категорії, пропозиційна настанова автора, модус, модальність, конотація.*

***Аннотация.** В статье исследованы языковые способы выражения семантики категории интенсивности, количества и других «скрытых» категорий в разных лексико-грамматических группах глаголов с позиций коммуникативных интенций говорящего, его отображения объективных реалий мира и оценочно-эмоциональных субъективных коннотаций.*

***Ключевые слова:** интенсивность, функционально-семантические категории, пропозициональная установка автора.*

***Annotation.** The article is dedicated to the research of the language means that express semantics of the categories of intensity, quantity and other functional-semantic categories in different lexical and grammatical verb groups from positions of communicative speaker's intentions and reflection of the objective realities of the world and evaluative and emotional subjective connotations.*

***Keywords:** intensity, functional-semantic categories, propositional setting of author, modus, modality, connotation.*

Важливою проблемою теоретичної граматики на сьогодні є з'ясування взаємодії лексичної і граматичної семантики слів на синтаксичному рівні (як категорійної системи синтаксису) і в актах мовлення (як категорії тексту) (Ф. С. Бацевич, І. Р. Вихованець, А. П. Загнітко, М. В. Мірченко та ін.). З погляду лінгвістичної стилістики увагу дослідників привертає проблема комунікативно-прагматичних характеристик висловлювань та модифікацій у структурі дієслів відповідно до настанови (наміру) мовця.

Когнітивна психолінгвістика ґрунтується на положенні про те, що в своїй діяльності людина набула досвіду орієнтації в реальній дійсності, створила систему образів світу і виробила вербальну базу мовлення. Специфіка

різних типів комунікативних процесів відповідає типовим ситуаціям і корелює із фрагментами образів світу у мисленні людей [1, с. 169–174].

Дослідники комунікативного синтаксису (Дж. Остін, Дж. Серль), визначають мовленнєвий акт як складний процес, який полягає в тому, щоб виголосити членоподібні звуки, побудувати зі слів висловлення за правилами граматики, надавши йому смислу і референції [2, с. 179–202]. Мовленнєві акти (дискурс, текст) спрямовані до адресата.

Модальність речення вчені витлумачують як позначення суб'єктно-модальних, модально-оцінних значень або всі смисли, що йдуть від автора. За словами В. Д. Шинкарука, модальність «прямо залежить від інтенції мовця і має прямий стосунок до прагматичного аспекту речення» [3, с. 20]. Основним модальним значенням речення (тексту) є мета, отже, дослідникові синтаксису необхідно враховувати ще й такі параметри, як оцінка мовцем змісту реальності/ірреальності, оцінка ситуацій, відтворених у тексті. До категорії модусу входять також емоційно-оцінні смисли й схвалення/несхвалення життєвих, соціальних, моральних та інших нашарувань компонентів, властивих побудовам певного етносу, що знаходять вираження в конотативних семах.

Метою нашої статті є з'ясування особливостей стилістично маркованих засобів вираження категорійної семантики інтенсивності у змісті дієслів.

Категорія інтенсивності виявляє найтісніший зв'язок із категорією оцінки. Оцінка ґрунтується на протиставленні значень: посилення / послаблення (релаксація) дії, пов'язаних між собою третім (середнім) членом як точкою відліку від норми на шкалі розгортання характеристик дій, подій, явищ, сталих ознак у свідомості мовця. Категорійну семантику інтенсивності виражають одиниці усіх мовних рівнів. Так, на фонетичному рівні вона реалізується за шкалою гучності; на морфологічному (у прикметнику й прислівнику) – на шкалі ступеня, градації ознак, у дієслові – на шкалі розгортання, тривання дії в часі, кількісного вияву та інших характеристик; на рівні речення і тексту – як додаткова (конотативна) семантика, ускладнена експресивними, емоційними індивідуально-авторськими смислами. У семантико-синтаксичній структурі речення одночасно з реалізацією внутрішнього значення лексем (оцінної градації динамічної ознаки) стилістично маркуються *емотивно-оцінні конотації мовця*.

Дієслова з семантичною інтенсивністю поділяють на три класи: 1) дієслова-інтенсиви (або інтенсифікатори), які семантично не самодостатні і призначені для підсилення ознаки іншими словами (*плакати – ревіти, голосити – ридати, рюмсати – пхикати*); 2) внутрішні інтенсиви – слова, які передають інтенсивність метафорично, зокрема в усталених зворотах (*вовком вити, чухрати чимдуж, скалити зуби*); 3) дієслова-інтенсифікати, які вже містять сему інтенсивності, експліковану коренем слова та доповнені

словотворчими префіксами (*набратися, висидіти, запанувати, об'їстися, розсміятися, наснитися та ін.*).

Інтенсивність із погляду мовного – це різновид оцінки в широкому розумінні, бо прагматичне значення, слово набуває у мовленні. На думку Н. Д. Арутюнової, оцінка становить «баланс позитивних і негативних чинників» [4, с. 7]. Оцінний компонент змісту дієслова співвіднесений із його номінативним значенням і має статус семи як оцінки мовцем ступеня (міри) вияву дії, процесу, стану понад норму чи нижчого від норми.

У структурі дієслів-інтенсифікатів значення інтенсивності передають префікси: *ви-, від-, до-, за-, на-, о-, об-, пере-, роз-* та конфікси (поєднання префікса з постфіксом *-ся*), реалізуючи цілу гаму категорійної аспектуальної семантики як ступеня (міри) вияву динамічної ознаки. Наприклад, у поетичному тексті Тараса Шевченка значення інтенсивності переважає у варіантах надмірності, вичерпності дії:

Во дні фельдфебеля – царя

Капрал Гаврилович Безрукий

Та унтер п'яний Довгорукий Україну правили.

*Добра таки чимало **натворили**.*

*Чимало люду **оголили**.*

Оці сатрапи-ундіра (Т. Шевченко).

Дієслова із семою ступеня вияву дії передають інтенсивно-процесне значення (*виблагати, вимолити, випросити*), результативно-тотальне (*видушити, вилягти, вистраждати*) та ін., денотативна співвіднесеність змісту яких доповнена частковим виявом категорії кількості та смислами ефективності, експресивності тощо.

Закладена в семантиці дієслова здатність виражати інтенсивність дії засобом афіксів (префіксів, конфіксів, суфіксів) взаємодіє з категорією виду, зокрема з одновидовими (переважно доконаного виду) утвореннями. Інтенсивність дії, процесу, стану в семантиці дієслів представлена семами – показниками ступеня вияву динамічної ознаки, процесуальності (*«сильно, з усією силою», дуже, «найдуже»/«слабо, ледве-ледве»; «швидко – дуже швидко/повільно»*) та іншими, що відображають емоційно-оцінні характеристики, які йдуть від мовця. .

Характерною ознакою текстових фрагментів, формування яких передбачає вираження категорійної семантики інтенсивності, є всеохопність матеріальних засобів її вираження: фонетичних, лексичних, словотвірних, прийомів лексичного і синтаксичного повтору, нагромадження питальних, спонукальних, окличних речень, фігур еліпсису, антитез, питальних і спонукальних побудов із відповідним інтонаційним оформленням тощо.

У семній структурі дієслів інтенсивність переважає у дієсловах дії, стану і руху переміщення. Наприклад, у лексико-семантичній групі дієслів із префіксом *роз-* та конфіксом *роз-...ся* наявні семи, що характеризують

фізичний та психічний стан людини, конкретні дії, рух і переміщення. Це семи:

– **«сильно, дуже сильно, найсильніше»:** *розболітися, розкричатися, розридатися, розгніватися, роздратуватися, розвередуватися; розспіватися, розбурхатися (про річку, море), розбунтуватися, але розвіюватися, розморозжуватися (потроху);*

– **«знавати швидких змін внаслідок реакції на щось»:** *розчервонітися, розсміятися, розплакатися, розгніватися (з якоїсь причини); пор.: розприндитися (поступово, через невдоволення чимось);*

– **«рухатись швидко, багато»:** *розбігтися (швидко, в різні боки), розгасатися, розступитися (швидко, в різні сторони), розкошелитися (витратитися), розбігтися (швидко, враз, у різні сторони);*

– **«виявляти розслаблення, небажаність до роботи»:** *розлягтися, розсістися (сісти, розвалившись, зайнявши багато місця);*

– **«позначати цілковиту зміну (втрату) попереднього стану, вигляду упродовж певного часу»:** *розламатися, розпанахати (на окремі частини), розбитися (відразу, з розмахом), але розгорітися (поступово), розлитися (по краплі), розвіятися (по поступово, зовсім);*

– **«дати негативну оцінку поведінки особи»:** розгордитися (синонім загордитися),

– **«охопити дією багатьох»:** *розкланятися, розцілуватися, розпитатися, розбовтати (розповісти заборонене, таємне багатьом) та ін.*

Дієслова-інтенсифікати завжди передають категорійну семантику в широкому контексті у єдності з різними мовними засобами. Наприклад:

Може, зійдуть [мої слова правди] і виростуть Ножі обоюдно, Розпанахають погане, Гниле серце, трудне... І вицідять сукровиту, І наллють живої Козацької тії крові, Чистої, святої!!! (Т. Шевченко).

Посилює інтенсивність вияву дії чи стану лексичний і синтаксичний повтор дієслів-інтенсивів: ...*Ридать, Ридать і долю проклинають, і сивіть, кленучи (Т. Шевченко).*

Лексико-семантична група дієслів із префіксами *за* та конфіксом *за...ся* передає переважно емоційно-оцінні значення інтенсивності, що виступають предикатами характеристики осіб.

Наприклад: *забалакатися* (захопитися розмовою, розмовляти довго, охоче); *забігти* (на короткий час куди-небудь, мимохідь), *забурлити* (почати бурлити із великою силою, синонім до *забурхати*), *завалувати (заклубитися)* (про дим), *завзятися* (енергійно взятися, дуже діяльно, вперто виконувати якесь діло (за що-небудь), наприклад: *Чекай же, думаю собі, завзялася ти, завізьмуть і я* (Л. Костенко), *завихритися* – підніматися вихором, вихрити з великою силою, *завмерти* – мліти, ціпеніти від сильних переживань; *загодувати* (надмірно годуючи, даючи багато їсти, довести до перенасичення, ожиріння); *заголосити, загорювати* (тяжко);

загратися (захопитися чим-небудь), *загризтися* (з ким-небудь, дуже посваритися, кусати, гризти один одного); *закохатися* (перейнятися почуттям кохання до когось, пристрастю); *заніміти*, наприклад: *Хлопець занімів від здивування* (М. Ткач); *заскиглити*, наприклад: *Дитина заскиглила, потім захрипіло трохи* (А. Тисленко).

Дієслова руху і переміщення вербалізують модальну семантику способу дії, ступеня вияву дії: *зігнати* (когось масово в одне місце), *заякатися* (означає раптовість дії від переляку), наприклад: *Як гуси, заверещали, заметались на тротуарі дівчата, ховаючись хто куди* (Я. Баш.).

Стосовно предикатних характеристик дій і стану можна говорити про конотації, які зосереджують увагу на індивідуальному сприйнятті й оцінці їх. Наприклад, у дієсловах: *зганьбити* (*ся*) (покрити ганьбою, знеславити), *знишкнутити* (притихнути). Інтенсифікацію процесів передають, наприклад, дієслова *захряснути*, *затопити* (*водою*), *запродати*, *загарбати та ін.*

Отже, семи функціонально-семантичних категорій взаємодіють (категорії оцінки, інтенсивності, кумулятивності, кількісності, міри вияву), що своєрідно відображає семна структура дієслів різних аспектуальних класів. Дієслівна лексема вміщує в своєму змісті і конотації, які вербалізуються як додаткові семи на фоні й інших засобів у контексті, що передає конкретну ситуацію.

1. Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енциклопедичний словник / І. Б. Штерн. – К. : Артек, 1998. – 335 с. 2. Серль Дж. Референція як речовий акт / перевод с англ. Т. В. Радзиевской // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Радуга, 1982. Вып. 13. Логика и лингвистика (Проблемы референции). – С. 179–202. 3. Шинкарук В. Д. Категорії модусу і диктуму у структурі речення / В. Д. Шинкарук. – Чернівці : «Рута», 2002. – 271 с. 4. Арутюнова Н. Д. Прагматика / Н. Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь. М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 389–390.

Рецензент: д.філол.н., професор Назарець В. М.